

Jan Gurba

Kamienna ikonka z wyobrażeniem Chrystusa z Cermna-Czerwienia

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Humaniora 3536,
25-29

1980/1981

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN—POLONIA

VOL. XXXV/XXXVI, 2

SECTIO F

1980/1981

Instytut Historii Wydziału Humanistycznego UMCS

J a n G U R B A

Kamienna ikonka z wyobrażeniem Chrystusa z Czerмна-Czerwienia

Каменная икона с изображением Христа, найденная в Чермна—Червене

Bas-relief en pierre de Czerмно-Czerwień avec l'image du Christ

Po opanowaniu przez Jarosława Mądrygo w połowie XI wieku terytorium Grodów Czerwieńskich powstała przebiegająca we wschodniej części Lubelszczyzny granica wzajemnych wpływów Rzymu i Bizancjum.

W ostatnich latach przeprowadzono w miejscowości Czerмно Kolonia (gm. Tyszowce, woj. zamojskie)¹ — badania wielkiego kompleksu wczesnośredniowiecznego, identyfikowanego powszechnie przez archeologów z Czerwieniem, odnotowanym w *Powieści dorocznej* pod rokiem 981. Pełny rozkwit Czerwienia datować należy na okres od XII do połowy XIII w. Z tego czasu zachował się gród silnie umocniony wałami i podgrodzie związane z nim w jeden system obronny. W różnej odległości od grodu znajdowały się otwarte osady podgrodowe, mające charakter targowo-rzemieślniczy. Wyniki badań pozwalają na stwierdzenie, że Czerwień w tym czasie posiadał duże znaczenie administracyjne, handlowe i rzemieślnicze. Przeważająca ilość zabytków archeologicznych nosi regionalny, wołyńsko-nadbużański charakter. Równocześnie w materiałach widoczne są rozmaitego charakteru kontakty z Rusią², Mazowszem, a nawet z Pomorzem i Skandynawią.

Związki z Rusią potwierdzają zabytki bizantyjsko-ruskiej sztuki sa-

¹ L. Gajewski, J. Gurba: *Z najnowszych badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem Lubelszczyzny*, „Ann. Univ. Mariae Curie-Skłodowska”, sec. F, vol. XXXII, 1977, s. 54—58; J. Gurba, L. Gajewski: *Czerмно Kolonia, gm. Tyszowce [w:] Sprawozdania z badań archeologicznych w województwie zamojskim 1979 roku*, Lublin 1979, s. 9—11.

² U. Wójcicki: *Kulturowe powiązania Czerwienta z rdzennymi obszarami Rusi w XII i pierwszej połowie XIII wieku [w:] Streszczenia referatów na VII Międzynarodową Sesję Studentów Archeologii*, Werbkowice 1978, s. 11—12.

kralnej, reprezentowane przez zachowane w kompletach lub połówkach enkolpiony oraz miniaturową kamienną ikonę z wyobrażeniem Chrystusa. Wśród zabytków sztuki świeckiej należy wymienić unikalny bogato ornamentowany rogowy kiścień z wyobrażeniem bojara (lub księcia) i syreny³, szpilę z kości słoniowej (?) zakończoną figurką orła⁴ oraz ozdoby kobiecego ubioru, z grobu na cmentarzysku podgrodzowym, w postaci miniaturowych połączanych guzików i srebrnych naszywek w kształcie listków koniczyny. Charakter tych znalezisk pozwala przypuszczać, że w Czerwieniu znajdowały się rezydencje ówczesnych dostojników duchownych i świeckich.

Znaleziska enkolpionów powiększają znaną ich ilość na ziemiach Polski.⁵ Oprócz Czerwna (tabl. I, 1—4) w ostatnich latach w Polsce południowo-wschodniej odkryto je także w miejscowościach: Gródek⁶, Obrowiec⁷, Telatyn (tabl. I, 5) i Zamość⁸ (woj. zamojskie), Jasło lub w okolicach Jasła (tabl. I, 6—7; woj. krośnieńskie) i Prawiedniki (tabl. I, 8; woj. lubelskie). Ostatnie znalezisko odkryto poza obszarem wpływów Kościoła wschodniego. Oprócz jednego egzemplarza zdobionego emalią, wszystkie enkolpiony z Czerwna ornamentowane są motywami figuralnymi, wykonanymi w formie odlewniczej.⁹

Mimo ścisłego naśladownictwa wzorów bizantyjskich wszystkie enkolpiony należy uznać za wyroby ruskie.¹⁰ Niektóre z nich sporządzone zostały w warsztatach kijowskich, natomiast odkryte w Czerwnie okazy, pochodzące z tej samej formy odlewniczej, poświadczają hipotezę A. Żakiego o możliwości miejscowej ich produkcji.¹¹

³ J. Gurba, A. Czerepiński: *Rogowy kiścień z Czerwna* [w:] *Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dictatus*, Wrocław 1968, s. 484—489.

⁴ Szpilę znaleziono na „pierwszym” podgrodziu zw. Małym Zameczkiem (Ja. Hr.: *Rozkopy u Czerwni*, „Ilustrowani Wisti”, 1940, I, cz. 4, s. 16—17) albo w wale grodziska (J. Pasternak: *Archeologia Ukrainy*, Toronto 1961, s. 653).

⁵ M. Walicki: *Rzemiosło artystyczne w służbie kościoła* [w:] *Sztuka polska romańska i przedromańska do schyłku XIII w.*, Warszawa 1971, s. 293—294.

⁶ J. Antoniewicz: *Brązowy krzyżyk składany znaleziony w Drohiczynie nad Bugiem*, pow. Siemiatycze, „Wiadomości Archeologiczne”, 1957, XXIV, s. 369.

⁷ L. Gajewski: *Brązowy krzyżyk składany znaleziony w Obrowcu pow. Hrubieszów*, „Wiadomości Archeologiczne”, 1959—1960, XXVI, s. 344—345.

⁸ K. Musianowicz: *Brązowy enkolpion z Zamościa*, „Wiadomości Archeologiczne”, 1971, XXXVI, s. 184—186.

⁹ M. Szewczyk: *Sakralnyje pamiatniki na Lublinskoj Wozwyszennosti w period rannego sriedniewiekowija* [w:] *Wostoczno-stawianskije plemiena i Kijewskaja Ruś* (Streszczenie referatów), Lublin—Kamieniec Podolskij 1978, s. 4.

¹⁰ B. Dąb-Kalinowska: *Trzy enkolpiony kijowskie w Polsce*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 1976, R. XXXVIII, s. 9—10.

¹¹ A. Żaki: *O niektórych zabytkach staroruskich na terenie Polski*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Oddziału PAN w Krakowie”, styczeń—czerwiec 1963, s. 1—2.

Na szczególną uwagę zasługuje kamienna ikonka odkryta w czasie wykopalisk w r. 1977 w obrębie cmentarza grodowego (przycerkiewnego?), znajdującego się u podnóża wału we wschodniej części grodziska (ar 51, ćw. B).¹²

Maleńka (45×34 mm), jednostronna „niska” płaskorzeźba, wykonana z fragmentu opoki, przedstawia męskie popiersie z głową en face w aureoli (tabl. II). Twarz opracowana dość schematycznie. Po obu stronach głowy, na „tle” umieszczone są po dwie litery IC oraz XC. W obu wypadkach litery są skróconym zapisem wyrazów cyrylicą, ograniczonym do pierwszego i ostatniego znaku: „Iesus Christos”. W sztuce sakralnej Rusi wczesnośredniowiecznej kontrakcja regularna stosowana była często.¹³

W lewej ręce Chrystus trzyma zamkniętą księgę Ewangelii. Wysunięta spod peleryny (?) prawa ręka ma uniesione dwa palce w geście błogosławieństwa. Zaznaczone szczegóły stroju podkreślone są przez linie równoległe, rozmieszczone w zasadzie zgodnie z układem części odzieży. Peleryna (?) poniżej prawego ramienia ściągnięta kłamrą (?). Całość wykonana niezbyt starannie. Płaskorzeźbę otacza prostokątne obramienie. Oprawka do zawieszania nie zachowana.

Ikona z Czerwna, datowana archeologicznie na pierwszą połowę XIII wieku, posiada cechy charakterystyczne dla sztuki tego okresu, takie jak kontur oczu, nosa, włosów i dość prymitywny rysunek. Charakterystyczny jest też rysunek stroju w postaci dość bezładnych regularnych linii, które wydają się nie zawsze zgodne z samą formą odzieży.¹⁴ Równocześnie jednak przedstawienie stroju nawiązuje do uroczystych ubiorów znanych z zabytków sztuki romańskiej. Typowy dla tego czasu jest i układ rąk Chrystusa. W tej pozie występuje na współczesnych ikonach i w malarstwie ściennym Rusi nie tylko Chrystus. Najbliższe analogie stanowią wizerunki św. Mikołaja¹⁵ i św. Jerzego¹⁶, częste ze względu na specjalny

¹² Rysunki lub fotografię zabytku zamieścili: J. Gurba: *Ikonka z Czerwna*, „Biuletyn Tow. Regionalnego Hrubieszowskiego”, 1977, R. 15, nr 3, s. 21—23; A. Zakościelna: *Międzynarodowa sesja studentów archeologii w Werbkowicach*, *ibid.*, 1978, R. 16, nr 2, s. 4, 5, 6; J. Gurba: *Od epoki kamiennej do wczesnego średniowiecza* [w:] *Z przeszłości dalekiej i bliskiej, Szkice z dziejów Lubelszczyzny*, Lublin 1980, s. 23, 25.

¹³ Por. XII-wieczny wizerunek Chrystusa na kopule Sofijskiego soboru w Nowogrodzie (B. A. Rybakow: *Russkoje prikladnoje iskusstwo X—XIII wiekow*, Leningrad 1971, ryc. 83).

¹⁴ T. I. Makarowa, S. A. Pletniewa: *O centrach emalernogo diela driewniej Rusi* [w:] *Stawianie i Ruś*, Moskwa 1968, s. 103.

¹⁵ A. W. Ryndina: *Ob odnoj gruppie kamiennych ikon XIV w.* [w:] *Pamiatniki kultury. Nowyje otkrytija* 1974, Moskwa 1975, s. 229—230.

¹⁶ T. W. Nikołajewa: *Kamiennaja ikonka najdiennaja w Nowogrodie*, [w:] *Pamiatniki...*, s. 211; W. Ł. Janin: *Tichwinśkij raskop* [w:] *Archteologičeskoje izučentje Nowogroda*, Moskwa 1978, s. 122.

kult tych świętych na Rusi i równoczesną zasadę umieszczania na ikonie wizerunku patrona jej właściciela.¹⁷ Ze względu na przedstawienie Chrystusa na ikoncy warto zasygnalizować możliwość innego rozwiązania patronicznego, wiążącego się z dynastią książęcą, choć nie należy wykluczyć, że stanowić ona może po prostu tylko ilustrację powszechnego kultu.

Wycięte litery też mogą stanowić podstawę datowania napisu. Zwrócić trzeba natomiast uwagę, że wykonawca płaskorzeźby był najprawdopodobniej analfabetą. W skróconym zapisie słowa Chrystus rzeźbiarz wyciął najpierw literę S i nie wystarczyło mu już miejsca na umieszczenie całej litery Ch (X), chociaż miała być przedstawiona ozdobnie w postaci łamanego krzyża (swastyki).

Ikona należy do zabytków staroruskiej sztuki sakralnej XIII w. Jest typowym przykładem „niskiej” płaskorzeźby, w której obraz opiera się na konturze i liniach rysunku, a nie na operującej światłocieniem plastycie, nawiązującej bezpośrednio do wzorów bizantyjskich czy romańskich.¹⁸

Płaskorzeźba pochodzi z nieokreślonego ośrodka wytwórczego zachodniej Rusi (Halicz?).¹⁹ Wykonana analiza petrograficzna opoki nie daje — ze względu na brak podobnych analiz zabytków i złóż — możliwości zlokalizowania kopalni kamienia.

Określenie wieku ikonki na podstawie stylistycznej znajduje potwierdzenie w datowaniu archeologicznym. Zabytek odkryty został w warstwie położonej poniżej poziomu destrukcji wału a powyżej poziomu ze szczątkami zmarłych, chowanych tu w czasie funkcjonowania grodu. Nie można go jednak łączyć z żadnym z odkrytych grobów. Warstwa, w której znaleziono ikonkę, nasycona jest materiałem zabytkowym, zwłaszcza ułamkami ceramiki, z XII/XIII w. Dziś poziom dawnej powierzchni użytkowej grodu — a w tym miejscu cmentarza — pokryty jest nawarstwieniami utworzonymi ze zniszczonego drewniano-ziemnego wału obronnego, nie odbudowanego po zniszczeniu w r. 1240. Zniszczony wał uległ w znacznym stopniu niwelacji, zasypując wnętrze grodu i równocześnie obsuwając się na zewnątrz. Znalezione w obrębie cmentarzyska zabytki sztuki sakralnej w żadnym wypadku nie stanowiły wyposażenia grobów. Wydaje się, że jako przedmioty związane z kultem religijnym, ukryte zostały w czasie niebezpieczeństwa na cmentarzu, w „poświęcanej ziemi”, prawdo-

¹⁷ N. G. Porfiridow: *Driewnierusskaja mietkaja kamiennaja plastika i jejo szużety*, „Sowietskaja Archeologija”, 1972, nr 3, s. 203; W. Ł. Janin: *Patronalnyje szużety i atribucyjja driewnierusskich chudożestwiennych proizwiedienij* [w:] *Wizantija, Jużnyje stawianie i driewnaja Ruś, Zapadnaja Jewropa*. Moskwa 1973, s. 269—271; Ryndina: *op. cit.*, s. 228.

¹⁸ N. G. Porfiridow: *Mietkaja kamiennaja skulptura driewniej Rusi* [w:] *Sriedniewiekowaja Ruś*, Moskwa 1976, s. 256.

¹⁹ A. W. Ryndina sugeruje możliwość istnienia tego rodzaju warsztatów na terenie Rusi Halicko-Włodzimierskiej (*op. cit.*, s. 229—230).

podobnie w pobliżu cerkwi. Na pytanie, czy miało to miejsce w czasie tatarskiego najazdu w r. 1240, może uda się odpowiedzieć po dalszych badaniach grodziska.

Opisana ikonka jest dotychczas jedynym na ziemiach Polski tego rodzaju znaleziskiem rusko-bizantyjskiej miniaturowej sztuki sakralnej.

РЕЗЮМЕ

Во время археологических исследований 1975—1979 гг. в Чермне, который идентифицируется с Червеном, упоминающимся в русских летописях, был найден ряд памятников, подтверждающих предположение, что в XII—XIII вв. здесь находились резиденции духовных и светских сановников.

Заслуживают внимания памятники византийско-русского искусства, особенно пекторалы (табл. 1) и каменная миниатюра (45×34 мм) со скульптурным изображением Христа (табл. 2). Икона датируется первой половиной XIII в. и является единственным такого рода открытием в Польше.

RÉSUMÉ

Pendant les fouilles archéologiques menées dans les années 1975—1979 à Czermno, identifié avec Czerwień des chroniques russes, on a découvert une série de monuments confirmant les hypothèses qu'aux XIIe et XIIIe siècles se trouvèrent dans cette cité des résidences de notables laïques et ecclésiastiques de cette époque.

Ce qui vaut l'attention, ce sont les monuments de l'art byzanto-russe, et surtout les pectoraux (tabl. I) et le bas-relief de pierre en miniature (45×34 mm) représentant le buste du Christ (tabl. II). Le bas-relief est daté d'après le style et la valeur archéologique pour la première moitié du XIIe s. et il constitue jusqu'à présent la première trouvaille de ce genre découverte sur le territoire de la Pologne.